

Mâtürîdî Kelâmında İnsan Fiillerinin Ontolojik ve Ahlâkî Temelleri: Halk ve Kesb Nazariyesi

 ÖMER ÖZCAN ^a

Öz: İslâm düşünce tarihinin en temel tartışma alanlarından biri olan ef'âl-i ibâd, ilâhî kudretin mutlaklığı ile beşerî hürriyetin sınırları arasındaki gerilimin çözümü üzerine binâ edilmiştir. Bu makalede, Ehl-i sünnet kelâmının kurucu sîmâlarından Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin, insan fiillerinin ontolojik ve ahlâkî temellerine dâir geliştirdiği özgün sentez; halk ve kesb nazariyesi ekseninde tafsîlatlı bir şekilde incelenmiştir. Mâtürîdî'nin düşünce sistematîğinde insan fiilleri, ontolojik yaratma (halk) ve ahlâkî edinim (kesb) olmak üzere iki farklı veçhe (vücûh) üzerinden ele alınmakta; fiilin fiziksel boyutlarının yaratılması Allah'a, ahlâkî niteliğinin tayini ise kula nispet edilmektedir. Makalede, Mâtürîdî'nin insan iradesini yok sayan Cebriyye ile fiillerin yaratıcılığını insana vererek tevhidi zedeleyen Mu'tezile'ye yönelttiği tenkitler tahlil edilerek; onun insanı ne mutlak bir cebre mahkûm eden ne de fiillerinin mûcidi konumuna yükselten itidal merkezli yaklaşımı ortaya konulmuştur. Bilhassa fiilin vukû bulduğu anda yaratılan kudret (istitâat ma'a'l-fiil) ile insanın iradî yönelimi (ihtiyâr) arasındaki eş zamanlılık ilişkisi, sorumluluğun ahlâkî ve rasyonel zemini bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca Mâtürîdî'nin antropolojik tahlilleri ışığında, akıl ve tabiat (tab') çatışmasının irade üzerindeki tesiri ve hidâyet-dalâlet meselesinin ilâhî adâlet çerçevesindeki izahı irdelenmiştir. Araştırma neticesinde, Mâtürîdî'nin geliştirdiği kesb teorisinin, tevhid ilkesini zedelemeyen insanın ahlâkî fâilliğini temellendiren ve ilâhî hikmeti gözetken tutarlı bir kelâmî model sunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, kesb, kudret, özgür irade.

^a Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
omerozcantr@icloud.com

Ontological and Moral Foundations of Human Actions in Māturīdī idi Theology: The Theory of Khalq and Kasb

Abstract: One of the most fundamental areas of debate in the history of Islamic thought, the question of human acts (af‘āl al-‘ibād), is built upon the problem of resolving the tension between the absoluteness of divine omnipotence and the limits of human freedom. This article examines in detail, along the محور of the doctrines of creation (khalq) and acquisition (kasb), the distinctive synthesis developed by Abū Maṣṣūr al-Māturīdī—one of the founding figures of Sunnī kalām—concerning the ontological and moral foundations of human action. In al-Māturīdī’s systematic framework, human acts are addressed through two aspects: ontological creation (khalq) and moral acquisition (kasb). Accordingly, the origination of the act’s physical dimensions is ascribed to God, whereas the determination of its moral quality is attributed to the human agent. The article analyzes al-Māturīdī’s critiques of the Jabriyya, who negate human volition, and of the Mu‘tazila, who by assigning the creatorship of acts to human beings compromise the principle of divine unity (tawḥīd). In doing so, it elucidates his temperate position, which neither condemns the human being to absolute compulsion nor elevates the agent to the status of the originator of his acts. Particular attention is given to the synchronic relation between the power that is created at the moment the act occurs (istiṭā’a ma’a al-fi‘l) and the human being’s volitional orientation (ikhtiyār), considered within the context of the moral and rational grounding of responsibility. Moreover, in light of al-Māturīdī’s anthropological analyses, the study explores the impact of the conflict between reason and natural disposition (ṭab‘) on the will, and examines his account of guidance and misguidance (hidāya–ḍalāla) within the framework of divine justice. The study concludes that al-Māturīdī’s theory of acquisition (kasb) offers a coherent kalām model that grounds human moral agency without undermining tawḥīd, while duly safeguarding the demands of divine wisdom.

Keywords: Kalām, Māturīdī, kasb, power, free will.

Giriş

İslâm düşünce tarihinde Allah'ın mutlak kudreti ile insanın ahlâkî sorumluluğu arasındaki irtibat, kelâm ekollerinin teşekkül sürecinde tayin edici bir rol oynamıştır. İlâhî sıfatların kemâli ile beşerî fiillerin mâhiyeti arasındaki bu gerilim, erken dönemden itibaren Cebriyye ve Mu'tezile gibi zıt kutupların zuhûruna zemin hazırlamıştır. Mu'tezile ekolü, ilâhî adâleti temin gâyesiyle fiillerin yaratılmasını kula nispet etmiş; buna mukâbil Cebriyye, ilâhî kudreti muhafaza adına insan iradesini yok sayan bir cibr anlayışını savunmuştur. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), mezkûr iki uç yaklaşımı da tenkit ederek, vahyin verileri ve aklın umdeleriyle mütenâsip, ontolojik ve ahlâkî açıdan tutarlı bir sistem inşâ etmeyi hedeflemiştir.

Mâtürîdî'ye göre insanın fiillerinde hür olduğu, bizzat kendi iç gözlemi (ilmü'ş-şühûd) ve tecrübesiyle sabittir; aksi bir mülâhaza, teklif ve mesuliyet esasını anlamsız kılar. Ancak bu hürriyet, insanın fiillerini yoktan var etmesi (icad) mânasına gelmemelidir; zira yaratma vasfının kula izâfe edilmesi, tevhid akidesiyle bağdaşmayan düalist bir yapı (şirk) tehlikesini berâberinde getirir. Bu bağlamda Mâtürîdî, fiilin fiziksel yapısının yaratılması ile ahlâkî vasfının kazanılması arasında metodolojik bir tefrike giderek "halk" ve "kesb" kavramlarını merkeze almıştır.

Bu makalede, Mâtürîdî kelâmında insan fiillerinin ontolojik zemini olan yaratma eylemi ile ahlâkî mesuliyetin dayanağı olan kesb nazariyesi arasındaki münasebet tahlil edilmektedir. Ayrıca fiilin vukû bulduğu esnada Allah tarafından yaratılan kudret (istitâat ma'a'l-fiil) ve insanın iradî yönelimi (ihtiyâr) arasındaki irtibat, Mâtürîdî'nin nedensellik ve adâlet anlayışı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Makalenin temel gayesi, Mâtürîdî'nin insanı edilgen bir nesne olmaktan çıkarıp aktif bir "fâil-i kâsib" olarak konumlandıran yaklaşımının kelâmî ve felsefî tutarlılığını ortaya koymaktır.

1. İnsan Fiillerinin Fâili Meselesi: Cebriyye ve Mu'tezile Eleştirisi

1.1. Cebriyye'nin İnsan Fiilleri Anlayışının Tahlil ve Tenkidi

Mâtürîdî'nin istidlâl yönteminde naklî deliller önemli bir yer tutar. Söz konusu deliller, ilâhî emir ve nehiyler ile bunlara terettüp eden mükâfat ve cezadan teşekkül eder. Kur'ân, insanı eylemlerinde etkili bir fâil olarak muhatap almakta ve onun yapıp etmelerini açıkça "fiil" kavramıyla ifade etmektedir. Şayet insana âit fiiller zorunlu bir cebr altında meydana gelseydi, Allah'ın kullarını mu'tî veya âsi şeklinde nitelendirmesi tutarsızlaşacağı gibi vahyin temel gâyesi olan hidâyet işlevi de anlamsız kalırdı.¹

İmam Mâtürîdî'ye göre insan, eylemlerinde bir cebr altında olmayıp bilakis ihtiyâr sahibi (muhtar) olduğunu bizzat tecrübe eder ve kendisini fiillerini kazanan bir fâil (fâil-i kâsib) olarak nite eder. Mâtürîdî, bu içsel idraki (ilmü's-şühûd), duyular yoluyla elde edilen bilgiyle eşdeğer tutarak onu şüphe götürmeyen zorunlu bilgi (ilm-i zarûrî) kategorisinde değerlendirir.² Söz konusu öz farkındalık, emir ve nehyin, dolayısıyla mükellefiyetin meşrûiyet zeminini teşkil eder. Zira bu durum, salt psikolojik bir yanılsama veya izlenim değil, sorumluluğu temellendirecek yetkinlikte istikrarlı bir bilişsel tecrübedir. Böylelikle fiile ilişkin normatif hüküm, dışsal bir nedensellik zincirinden ziyade fâilin iradi yönelimine istinâd ettirilir.

İmam Mâtürîdî'nin Cebriyye'ye yönelttiği temel aklî tenkitlerden biri, ızdırârî fiillere ilâhî emir ve nehiy ile sevap ve ikâbın terettüp etmesinin aklen kabîh oluşudur. Mâtürîdî'ye göre bir eylemin hakîkî mânada "fiil" vasfını taşıması, onun bir iradeye dayanmasına bağlıdır; oysa Cebriyye'nin tasavvurunda insan fiiline refâkat eden bir ihtiyârdan söz edilemediğinden, bu fiillerin kula nispeti geçersizdir.³ Burada teklifin sıhhati için öngörülen rasyonel

¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (İstanbul: Mektebetü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1979), 225–226.

² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi, 2. bs. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2010), 307, 321.

³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 319.

zemin, salt bir “aksi mümkün olma” durumundan ziyade “yönlendirilebilirlik” şartını hâizdir. Dolayısıyla mükellefin, en azından gerekçelere icâbet edebilecek bir istitâate sâhip bulunması gerekir; bu yetkinliğin yokluğu durumunda emir ve nehiy, anlamsal tutarlılığı yitirir.

İmam Mâtürîdî’ye göre, hakikatte Cenâb-ı Hakk’a âit olan fiillerin kullara emredilmesi veya yasaklanması tasavvur olunamaz. Şayet teklife konu olan fiiller kula âit değilse, bu takdirde mükellefe mâziye müteallik bir fiili îkâ etmesi yahut bir şeyi yoktan var etmesi (îcâd) de emredilebilir olurdu. Ancak zikredilen hususların insan açısından imkânsızlığı (muhâl) bedihî olduğundan, böyle bir durumda ilâhî emir anlamsızlaşır ve tatbik kabiliyetini yitirir.⁴

1.2. Mu’tezile’nin İnsan Hürriyeti Anlayışına Yönelik Tenkitler

İmam Mâtürîdî’ye göre bir fiilin bütün veçheleri, itâat veya isyan kategorisinde değerlendirilemez. Zira fiile âit uzunluk, genişlik, kuvvet ve hüsün gibi ontolojik vasıflar Allah tarafından yaratılmış olup bizâtihi ahlâkî bir değer taşımazlar.⁵ Mu’tezile ise şerri Allah’tan tenzih etme gayretiyle fiillerin tamamını kula nispet ederek metodolojik bir zaafa düşmüştür. Bu yaklaşım, esasen ahlâkî kıymet hükmünden ârî olan ve yaratma (halk) fiilinin şümulüne giren hususları ilâhî kudretin hâricine itmekte, dolayısıyla yaratma fiilini kısmen insana mal etme neticesini doğurmaktadır.⁶ Fiilin kevnî/fiziksel boyutlarının ahlâkî terminolojiyle tavsifi, halk ve kesb ayrımını belirsizleştirmektedir. Tahlil edildiğinde, ontolojik îcâd ile normatif tavsifin mâhiyet itibarıyla farklı kategorilere âit olduğu görülür. Bu çerçevede “kesb”, normatif alana tekâbül ederek fiil ile fâil arasındaki ilişkiyi kurmakta ve eyleme ahlâkî vasfını kazandırmaktadır.

İmam Mâtürîdî’ye göre, insanın kendi fiillerinin Hâlık olduğunu kabul etmek, kelâmî açıdan büyük mahzurlar barındırır. Bu

⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2010), 306, 377.

⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2010), 319.

⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2010), 325.

gerekçeyle o, Mu'tezile'yi Seneviyye ve Mecûsîler ile mukayese etmektedir; zira fiilleri yaratma vasfını kula nispet etmeleri, varlık sahâsında birden fazla yaratıcının mevcûdiyetini kabullenmek mânâsına gelir ki bu durum, düalist inanç sistemlerini dahi geride bırakan bir netice doğurmaktadır.⁷

İmam Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye yönelttiği bir diğer tenkit, onların kudret tasavvurunun ilâhî kudreti sınırlandırma (tahdîd) sonucunu doğurmasıdır. Ona göre, şayet Allah'ın mahlûkata bahşettiği kudret üzerinde herhangi bir tesiri bulunmazsa, O'nun kudreti de tıpkı yaratılmışlarındaki gibi mahdud hâle gelir. Mâtürîdî, bu neticenin itikadî açıdan kabul edilemez olduğunu vurgular; zira Cenâb-ı Hak, mahlûkata âit sıfatlarla (sıfât-ı mahlûk) muttasıf olmaktan münezzektir ve böyle bir kabul tenzih ilkesiyle bağdaşmaz.⁸

İmam Mâtürîdî'ye göre aklî açıdan en güzel fiil (ahsenü'l-fi'l) ve en nurlu cevher (enverü'l-eşyâ) imandır. Şayet "Allah imanının Hâlıkı değildir; zira insan kendi imanını bizzat yaratmaktadır" denilecek olursa, iman edip sâlih amel işleyen kulun Allah'tan daha üstün tutulması gibi bir netice doğar. Çünkü Allah'ın yarattığı diğer güzel varlıklar, kulun iman ve ibadetindeki hüsün ve hayır ile kıyas kabul etmezken; O, aynı zamanda necis, kerîh ve çirkin nesnelerin de yaratıcısıdır. Bu durumda kul, en şerefli fiili icâd etmesi hasebiyle hem fiil hem de yaratma (halk) bakımından Hâlık'a üstün kılınmış (faddale'l-'abd 'alâ Allah fi'l-fi'l ve'l-halk) olur.⁹

Mu'tezile'ye göre Cenâb-ı Hak, adl ve hikmet vasıflarının bir gereği olarak kabîh olanı ne murâd eder ne de işler. Dolayısıyla bu ekole göre ilâhî irade, münhasıran hasen ve hikmete muvâfık fiille taalluk etmektedir.¹⁰ İmam Mâtürîdî ise söz konusu telakkinin, ilâhî irade ve kudreti sınırlandırdığını belirtir. Zira ona göre ih-

⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 317.

⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 313, 367.

⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 316.

¹⁰ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tlk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Hâşim; nşr. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 301-302.

tiyârî fiil, tabiatı gereği birbirine zıt iki seçenektan birini tercih etme imkânını ihtiva eder. Mu'tezile, Cenâb-ı Hakk'a sadece hasen olanı işleme gücünü atfederek, O'nun fiilini tek boyutlu (fi'lü nev'in vâhidin), tabîî ve zorunlu bir eyleme indirgemektedir.¹¹ Mu'tezile'ye göre ilâhî irade, yaratma (halk) fiiliyle özdeşir. Zira bu ekole göre hakîkî bir iradenin, hâricî bir gücün veya etkenin tesiri altında bulunması tasavvur olunamaz.¹²

İmam Mâtürîdî'ye göre duyularla algılanan nesnelerin (mah-sûsât) sonradanlığı (hudûs); hareket, sükûn, içtimâ ve iftirâk gibi tegayyür hallerine dayanır. Bu tespit, kelâm ilminin temel isbât yöntemlerinden olan hudûs delilinin özünü teşkil eder. Ne var ki, söz konusu arazları bizzat kimin ihdâs ettiğini duyular yoluyla tespit etmek mümkün değildir. Şayet bu değişimlerin fâili Allah'tan başkası olsaydı, âlemdeki olayların mûcidi de bir başka varlık olurdu. Böyle bir varsayımda, kâinattaki hudûs emâreleri Cenâb-ı Hakk'ın vücûd ve vahdâniyetine delâlet etme vasfını yitirir, dolayısıyla O'nun birliğine dâir aklî istidlâl hükümsüz kalırdı.¹³ Hudûs delili, ontolojik değişimin bir yaratıcıyı zorunlu kıldığını ortaya koymakla birlikte, bu durum beşerî "kesb"i nefyetmez. Fiilin fizikî bileşenleri tek bir Hâlık'ı iktiza ederken, fâilin kast ve yönelimi ahlâkî nispeti mümkün kılar.

2. Mâtürîdî'nin Çözüm Modeli: Halk ve Kesb

2.1. Fiilin İki Veçhesi: Vücûh Nazariyesi

Mâtürîdî'ye ekolüne göre insan fiili iki veçhelidir. Fiilin yoktan var edilmesi (halk) ciheti Allah'a, kazanılması ve icrası (kesb) ise insana âittir.¹⁴ Bu sebeple İmam Mâtürîdî'ye göre her fiil, "cihet-vücûh" prensibi çerçevesinde iki farklı veçheyi hâizdir.¹⁵ Söz konusu çift yönlü tasnif, birbiriyle rekabet halindeki iki fâil tezini

¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 110, 316.

¹² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 382.

¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 312-313.

¹⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 349.

¹⁵ M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara: Akid Yayıncılık, 1988), 42.

değil, iki ayrı açıklama düzleminin eş zamanlı işleyişini ifade eder. Bu bağlamda “yaratma” (halk) ontolojik, “kesb” ise normatif alana tekâbül eder; her ne kadar bu iki boyut aynı fiilde içtimâ etse de, mantıksal açıdan cevap verdikleri sorular birbirinden farklıdır.

İmam Mâtürîdî, Mu‘tezile’nin bazı tabîî olayları Allah’a yalnızca mecâzî anlamda isnâd eden yaklaşımını reddeder. Ona göre fiillerin barındırdığı sayısız cüz ve keyfiyet ile fâilin kastı arasında bir mâhiyet farkı mevcuttur. İnsan, fiilin sadece niyet ve irade boyutunu idrak edebilirken, eylemin diğer bileşenlerine dâir tafsîlâtlı bilgiden yoksundur. Bu durum, yaratma fiilinin (halk) bütün maddî unsurlar üzerinde mutlak bir tasarrufu gerektirdiğini ortaya koyar; zira söz konusu unsurların en ince ayrıntılarına kadar bilinmesi (ihâta), münhasıran Cenâb-ı Hakk’a mahsûs bir sıfattır.¹⁶

İmam Mâtürîdî’ye göre fiil, yaratılma (halk) cihetiyle ızdırârîdir ve bu boyutta kulun herhangi bir tesiri söz konusu değildir. Buna mukâbil fiilin ikinci veçhesi olan kesb, ihtiyârî olup kulun tercihinin dayanır. Bu tasavvurda Allah yaratıcı, insan ise kâsib sıfatıyla “fâil-i hakîkî” konumundadır. Ancak Mâtürîdî’nin vurguladığı temel ayrım şudur: Fiil kula izâfe edildiğinde “kesb”, Allah’a nispet edildiğinde ise “halk ve îcâd” mâhiyetini arz eder.¹⁷ Buradaki zorunluluk eylemin vücût bulma şartlarına, sorumluluk ise yön tayin eden iradeye taalluk eder. Dolayısıyla ontolojik zemin, ihtiyâr alanını ortadan kaldırmaz; bilakis seçime atfedilen katkıyı belirgin kılar.

Kesb nazariyesi, her ne kadar kelâm literatüründe Eş‘ariyye ekolüyle özdeşleşmiş olsa da, bu doktrinin ilk defa Dırâr b. Amr (ö. 200/815) tarafından ileri sürüldüğü ifade edilmektedir.¹⁸ Dırâr b. Amr, insanda fitrî bir kudretin bulunduğunu ve eylemlerin bu kudret aracılığıyla kesb edildiğini ileri sürerek Mu‘tezile’den ayrılmaktadır.¹⁹ Söz konusu yaklaşım, fiillerin halk edilmesini Al-

¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2010), 310–311, 341.

¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2014), 349.

¹⁸ Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Kesb Nazariyesi”, *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018), 40, dn. 8.

¹⁹ Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Kesb Nazariyesi”, 40, dn. 8.

lah'a, kesb yoluyla iktisap edilmesini ise kula haml ederek eylemleri hakîkî mânada insana nispet eden Mâtürîdî sisteminde de karşılık bulmuştur.²⁰ Fiilin hem Allah'a hem de kula izâfe edilmesi, ilk bakışta "ikili fâil" itirazını akla getirebilir. Ancak burada savunulan husus, birbiriyle rekabet eden aynı türden iki illetin mevcûdiyeti değil, mâhiyetleri farklı iki ayrı açıklama düzlemidir: Ontolojik seviyede yaratma (halk) tekil olup ilâhî kudrete hâsır; normatif seviyede ise isnâd, yön tayin eden tercih üzerinden insana rücû eder. Bu iki mertebe eş zamanlı işlemekle birlikte aynı soruya cevap teşkil etmezler; dolayısıyla aralarında bir teâruz değil, tamamlayıcılık söz konusudur.

2.2. İrade (İhtiyâr) ve Kudret (İstitâat)

İmam Mâtürîdî'nin sisteminde istitâat (güç yetirebilme), mâhiyet itibarıyla ikiye ayrılır. İlki, sebeplerin ve vasıtâların elverişliliğini ifade eden "sebeb ve âletlerin selâmeti" (selâmetü'l-esbâb ve'l-âlât) türündeki kudrettir ki bu, fiilin vukûundan önce mevcuttur. İkincisi ise eylemle eş zamanlı (ma'a'l-fiil) olan hakîkî kudrettir. Cenâb-ı Hak tarafından o ânda yaratılarak kula verilen bu kudret, fiilin sevap yahut ikâb ile irtibatlandırılmasının, dolayısıyla ahlâkî sorumluluğun temelini teşkil eder.²¹

İmam Mâtürîdî'ye göre fiil kudreti, insanın iradesi ve yönelimiyle eş zamanlı olarak, bizzat fiil ânında Allah tarafından yaratılan bir kuvvettir.²² İstitâatin fiille berâberliği (ma'a'l-fiil) ilkesi, eylemi önceden tayin eden cebri bir kurguyu bertaraf eder. Fâilin tercihin refâkat eden bu ânlık yaratma, cebr ithamını semantik temelden yoksun bırakarak fiilin isnâdını (atfetme) kul üzerinde sabit kılar. Fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması, onların kula nispet edilmesine mâni değildir. İnsan, fiilin teşekkül safhasında iradesiyle bir tercihte bulunur; söz konusu yönelim, zâhiren ilâhî iradenin tahakkukuna bir sebep teşkil ediyormuş gibi görünse de,

²⁰ Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd", *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 59.

²¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (1979), 256.

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (1979), 280–281.

hakikatte yaratma fiili münhasıran Allah’a âittir.²³

Cenâb-ı Hak, insana hayır ve şer mâhiyetindeki fiilleri beyan etmiş; ona, bu iki cihetten birini işleme (fiil) yahut terk etme hususunda bir kudret bahşetmiştir. Ayrıca bu eylemlere terettüp edecek sevap ve ikâbı da bildirmiştir. Tüm bu süreç, ilâhî irade ve kudret çerçevesinde cereyan eder. Şayet kula bir kudret ve ihtiyâr nispet edilmezse, teklif ve mesuliyet sâkıt olur; bu takdirde din ve nübüvvet müessesesi de anlamsızlaşır.²⁴

İmam Mâtürîdî’ye göre Allah tarafından insanda yaratılan kudret, mâhiyeti itibarıyla zıtlar için elverişlidir (kudret ale’z-zıddeyn). İnsan bu kudret sâyesinde bir fiili işleyebileceği gibi onu terk etme imkânına da sâhiptir. Nitekim lisân hem sıdkı hem de kizbi ifadeye, el ise hayrı da şerri de işlemeye kâbidir.²⁵ Kudretin söz konusu “zıtlar için elverişlilik” (salâhiyet li’z-zıddeyn) vasfı, Mâtürîdî’ye göre hür irade ve mesuliyetin mantıkî ön şartını teşkil eder; zira bu potansiyel bulunmaksızın, insana âit hakîkî bir tercihten söz etmek imkânsızdır.²⁶

İmam Mâtürîdî, insanın ahlâkî fâilliğinin merkezine “ihtiyâr” kavramını yerleştirir. Ona göre ihtiyâr, aklın muhtelif eylem imkânları arasında rasyonel bir tercihte bulunma yetisidir. Nitekim İslâm felsefe terminolojisinde bu kavram, Yunan düşüncesindeki “prohairesis” (akla dayalı tercih) teriminin karşılığı olarak isti’mâl edilmiştir. Mâtürîdî, kudret bulunmaksızın fiilin vücûd bulmasını cebre yakın bir telakki olarak değerlendirir; fiille eş zamanlı kudreti (istitâat ma’a’l-fiil) ise ihtiyârın hakîkî sebebi olarak görür.²⁷ İhtiyâr, salt seçenek çokluğundan ibaret olmayıp seçenekler arasında aklî bir hiyerarşi tesis edebilme yetisidir. Geliştirilebilir bir meleke olması hasebiyle de sorumluluk, mücerret neticelere değil, tercihin dayandığı gerekçelendirme keyfiyetine istinâd eder.

²³ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (1979), 280.

²⁴ Kemâleddin İbnü’l-Hümâm, *Kitâbü’l-Müsâyere fî usûli’d-dîn* (Mısır: Matba’atü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1928), 315; Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, 291–294.

²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (1979), 263, 287–288; Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 35.

²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (1979), 263.

²⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2010), 342–348, 349–369, 412.

3. İnsan ve Sorumluluk: Antropolojik Temeller

3.1. Akıl ve Tabiat (Tab') Ayrımı

İmam Mâtürîdî'ye göre Cenâb-ı Hak, insan nev'ini dünyevî lezzetlere temâyül eden bir tabiatla (tab') halk etmiştir. Bu beşerî cibilliyet, kişiyi söz konusu hazlara sevk etmekte ve bunları nefse cazip göstermektedir (tezyîn). Buna mukâbil insan tabiatı, kendisine elem ve meşakkat verecek hususlardan da fıtraten kaçınma eğilimindedir.²⁸

İmam Mâtürîdî'ye göre akıl, bu tür bir değişkenlikten uzaktır. Aklen hasen görülen şey, hem hakikatte hem de âkıbette güzeldir. Benzer şekilde akıl, kabîh olan hususunda da vâkıa ve neticeye mutâbık bir hüküm verir. Binâenaleyh aklın hüsün ve kubuh idraki, eşyanın bizâtihi hakikatiyle örtüşmekte olup; ânlık fayda ve zarar mülâhazasına değil, gerçeklik ve âkıbet irtibatına istinâd eder.²⁹

3.2. Aklın Hücciyeti ve Fâillik Bilinci

İmam Mâtürîdî'ye göre insanın mâhiyetinde mündemiç olan akıl ve tab' (tabiat), aynı alan üzerinde farklı idraklere sâhip bulundukları cihetle, ekseriyetle birbirine zıt neticelere müteveccih olurlar. Bu durum, akıl ve tab'ın gâye ve iştîyâklarının ayrışmasına yol açar; dolayısıyla aralarındaki çatışma (teâruz) kaçınılmaz bir hâl alır.³⁰

İmam Mâtürîdî'ye göre Cenâb-ı Hak, fıtrî temâyülleri değil, akılları hüccet olarak tayin etmiştir. Akl-ı selîm melekesinden mahrum olanlar da aynı yaratılış özelliklerini paylaşırsalar da, Allah teklif kalemini yalnızca akl-ı selîm sâhipleri için işletmiştir. Bu kimseler, tabiatları hoşlanmasa dahi aklın "hasen" hükmünü verdiği hususlara ittibâ etmekle; tabiatları arzulasa bile aklın "kabîh"

²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 284.

²⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, nşr. Komisyon, ilmî kontrol: Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005–2011), c. 2, 255.

³⁰ Osman Nuri Demir, "İmam Mâtürîdî'de Akıl, İnsanı Doğâ (Tab') ve Fıtrat", *Diyanet İlmî Dergi* 56/1 (Ocak–Şubat–Mart 2020), 187.

gördüğü şeylerden sakınmakla mükellef kılınmışlardır.³¹

İmam Mâtürîdî'ye göre insanın diğer varlıklara üstünlüğü, akıllı kullanma (nazar ve istidlâl) yetisiyle kâimdir. Akıl, insana yalnızca görünenin (şâhid) ötesine geçerek henüz vukû bulmamış yahut tecrübe edilmemiş gaybî hakikatler hakkında çıkarımda bulunma ve bu sâyede mârifetullaha erişme imkânı sunmaz; aynı zamanda fazilet ve hayra ulaşabilmek adına, gerektiğinde tabiatın nefsânî arzularına mukâvemet edebilmeyi de temin eder.³² İnsanda müşâhede edilen bu derûnî çatışma, onun tabiatından (tab') kaynaklanan temâyül ve arzulara mukâvemet edebilmesini mümkün kılan müessir bir kudrete mâlik olduğunu ortaya koymaktadır.³³

İmam Mâtürîdî'nin düşünce sistematğinde insan, felsefî zâviyeden bir "bilgi ve idrak varlığı", ahlâkî ve dinî cihetten ise bir "irade varlığı" hüviyetini hâizdir. Zira kişinin saâdet veya şekâveti, münhasıran iradesine istinâd eder; o, kendi varlığını ve mâhiyetini, hür iradesiyle tercih edip gerçekleştirdiği (kesb) fiillerin keyfiyetine göre inşâ eder. Binâenaleyh insanın iradesini ilgâ eden cebri bir yorum, bizzat onun varoluşsal hakikatiyle (vücûd) ilgili temel bir açmazı berâberinde getirir.³⁴

3.3. İradî Yönelim ve İlâhî Mukâbele: Hidâyet ve İdlâl

İmam Mâtürîdî'ye göre hidâyet, kulun hür iradesiyle gerçekleştirdiği tercihin akabinde Allah'ın onu muvaffak kılması (tevfîk) demektir. Bu sebeple hidâyeti salt "beyan" ve açıklama seviyesine indirmek isabetli değildir; zira mevzubahis âyet bir minnet (lütuf ve ihsân) makâmındadır ve minnet ancak ilâhî tevîk ile anlam kazanır. Ayrıca o, "Allah dilediğini hidâyete erdirir" meâlindeki âyeti delil getirerek, hidâyetin nihaî tahlilde ilâhî meşiete tâbi olduğunu belirtir.³⁵ Hidâyetin beyan sınırını aşan ve kulun tercihine

³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2002), 284.

³² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 68, 249–250, 254, 302–304.

³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 67–68.

³⁴ Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlâkî Otonomi", *Gümüşhane Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2018), 9–10.

³⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, nşr. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), c. 1, 125.

eşlik eden bir muvaffakiyet olarak anlaşılması, ilâhî meşiet ile beşerî ihtiyârı birbiriyle çatışan değil, eşgüdümlü (mukârenet) unsurlar olarak sunar. Böylelikle netice, kulun iradî yönelimini ortadan kaldırmaksızın ilâhî yaratma dâiresinde vücût bulur. Allah Teâlâ, kâfirin küfrü tercih edeceğini ezeli ilmiyle bildiğinden dolayı onun dalâletini irade etmiş ve küfür fiilini halk etmiştir. Benzer şekilde, mü'minin iman ve hidâyeti ihtiyâr edeceğini bildiği için de onun hidâyetini murâd etmiş ve iman fiilini yaratmıştır.³⁶

İmam Mâtürîdî'ye göre "idlâl" (saptırma), tıpkı hidâyet gibi ilâhî bir fiil kategorisindedir. Burada ilâhî fiilden murâd edilen husus, Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi hikmetine uygun ve lâıyk olduğu veçhile yaratmasıdır. Allah'ın kulu saptırması, hakikatte onda dalâleti halk etmesi demektir. Söz konusu yaratma keyfî bir zorlama (cebr) olmayıp ilâhî adâletin bir tezâhürü olarak tecellî eder; zira dalâlet, nihâî tahlilde kulun kendi meşieti ve talebiyle tahakkuk eder.³⁷ Dolayısıyla idlâl, dışsal bir tazyîk değil, tercih edilen istikametın ontolojik neticelerinin yaratılması sürecidir. Bu yaklaşım, ilâhî adâlet prensibini muhafaza ederken cebr endişesini de bertaraf eden dengeli bir zemin sunar.

İmam Mâtürîdî, Mu'tezile'nin idlâl kavramını, dalâleti ihtiyâr eden kimseyi yalnızca "sapık" olarak isimlendirme (tesmiye) şeklinde te'vil etmesini isabetli bulmaz. Zira ona göre tesmiye fiili, münhasıran Allah'a mahsûs bir eylem olmayıp başkaları tarafından da gerçekleştirilebilir.³⁸ Ona göre idlâl, Cenâb-ı Hakk'ın kulun küfrü ihtiyâr edeceğine dâir ezeli ilmine istinâden, o kimsenin kalbinde küfür zulmetini halk etmesinden ibarettir. Bu itibarla dalâlet, kesb ve tercih cihetiyle kuldan sâdır olurken; yaratma fiili bakımından Allah'a âittir.³⁹

³⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, nşr. Fâtıma Yûsuf el-Hıyamî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2004), c. 2, 115.

³⁷ Arif Aytekin, "Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında İrade ve Meşiet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018), 23.

³⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Âsım İbrâhim eş-Şâzelî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 311.

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât* (2005), c. 1, 479.

4. Mâtürîdî’de Ahlâkî Fâillik Zemini: Hüsün ve Kubuh

4.1. Ahlâkî Değerlerin Aklılığı

İmam Mâtürîdî’ye göre, eşyânın hüsün ve kubuh vasıfları ile insan fiillerinin ahlâkî mâhiyeti konusunda, duyuşsal idrak (havâs) ve habere dayalı bilgi mevcut olsa dahi, hakikatin tebarüz etmesi için nazar ve tefekkür vazgeçilmez bir şarttır. Bu bağlamda, söz konusu meselelere dâir nihâî bilgiye ancak aklî istidlâl yoluyla erişilebilir.⁴⁰

İmam Mâtürîdî’ye göre ahlâk sahâsına taalluk eden ma’rûf, tayyib ve helâl gibi hususların hüsnü ile münker, habîs ve harâm gibi fiillerin kubuhu, hem aklî teemmül ve tefekkür hem de selîm tabiat (tab’) yoluyla idrak edilebilir. Ona göre “ma’rûf” kavramı, akıl ve tabiat nezdinde hayır ve hasen olana; “münker” ise şer ve kabîh görülene tekâbül etmektedir.⁴¹

4.2. Şeriât ve Akıl İlişkisi: Sâbiteler ve Değişkenler

İmam Mâtürîdî’ye göre şeriât, dînin değişmez sâbiteleri ile uygulamanın değişken boyutunu ihtiva eden ikili bir yapı arz eder. Dînin özünü teşkil eden itikadî ve ahlâkî umdeler, zamanın değişmesiyle başkalaşmayan sabit bir karaktere sâhiptir. Buna mukâbil, ahkâmın tatbikatına ilişkin keyfiyet ve kemmiyet boyutu; toplumsal şartlar, maslahat ve örf gibi dinamiklere bağlı olarak tağyire uğrayabilir. Bu çerçevede şeriâtın nihâî gâyesi; adâleti tesis etmek, zulmü bertaraf etmek ve fert ile toplumun menfaatini temin etmektir. Dolayısıyla dînin maksadıyla aklın hedefi müşterek bir noktada kesişir: Celb-i menâfi’ ve def’-i mefâsid (faydalıyı elde etmek ve zararlıyı gidermek).⁴² Dînin sâbiteleri ile uygulamanın esnekliği arasındaki bu tefrik, hükümlerin temel maksadını muhafaza ederek tarihsel süreçte uygulanabilirlik imkânı sunar. Böylelikle akıl ve şeriât, illet ve maslahat ekseninde ortak bir gâye birli-

⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (2002), 14.

⁴¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, nşr. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006), c. 4, 69.

⁴² Sönmez Kutlu, “Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik içinde*, ed. Sönmez Kutlu (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 572.

ğinde buluşur.

İmam Mâtürîdî, “Allah’ın size rızık olarak verdiklerinden helâl ve tayyib olarak yiyin” meâlindeki âyeti⁴³ tefsir sadedinde, helâl ve tayyib mefhûmları arasında bir tefrik yapar. Ona göre söz konusu kavramlar, zâtları itibarıyla aynı şeye delâlet etse de (mâsadak) tesmiye cihetiyle farklılaşmaktadır. Bir nesnenin helâl yahut harâm vasfını şeriât tayin ederken; tayyib veya habîs oluşuna insan tabiatı (tab’) hükmeder. Dolayısıyla helâl şer’î bir takdirle belirlenirken; tayyib, selîm tabiatın nezih ve hoş telakki ettiği şeyleri ifade etmektedir.⁴⁴

5. Mâtürîdî’nin Fiil Tasavvurunun İrade Hürriyeti Bağlamında Değerlendirilmesi

5.1. Cebr ve Tefvîz Arasında İtidal: Mâtürîdî Yaklaşım

İmam Mâtürîdî, fiilin tek bir kaynağa ircâ edilemeyeceğini savunarak onda iki farklı veçhenin bulunduğunu ileri sürer. Bu itibarla fiilin yaratma (halk) ciheti Allah’a, kesb ve iradî tercih boyutu ise kula âittir. Böylece Mâtürîdî, fiili münhasıran insana haml eden Mu’tezile ile bütünüyle Allah’a izâfe eden Cebriyye’nin yaklaşımlarından ayrılarak, eylemin hem Allah’a hem de insana nispet edilebileceği bir zemini temellendirir.⁴⁵

Mâtürîdî düşüncesine göre fiilin aslı Allah’ın kudretiyle halk edilirken; eylemin tâat veya ma’siyet, hayır yahut şer gibi vasıflarla nitelendirilmesi kulun kudretiyle irtibatlıdır.⁴⁶ Bu çerçevede kesb, fiili vücûda getiren (îcâd) bir unsur değil, fâilin o fiille ittisâfını sağlayan bir niteliktir. Zira fiil, insanda bizzat kendi iradesine muvâfık olarak halk edilmektedir.⁴⁷

⁴³ Hayrettin Karaman – Mustafa Çağrı – İbrahim Kafi Dönmez – Sadrettin Gümüş, “Mâide Sûresi 87–88. Ayet Tefsiri”, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim Portalı), C. 2, 329–331, erişim 27 Ekim 2025, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/756/87-88-ayet-tefsiri>.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlât* (2006), c. 4, 292–293; c. 2, 373.

⁴⁵ Veysi Ünverdi, “Mâtürîdî’de İrade ve Kudret Bağlamında İnsanın Sorumluluğu”, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 2013/2 (2013), 72.

⁴⁶ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü’l-merâm min ibârâtı’l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzâk (Karaçi: Zam Zam Publisher, 2004), 256.

⁴⁷ Hâlid en-Nakşibendî, *el-İkdü’l-cevherî fi’l-fark beyne kudreti’l-abd ve kesbihî inde’l-*

Mezheplerin ef'âl-i ibâd konusundaki yaklaşımları tahlil edildiğinde, esasen üç temel ilke etrafında birleştiği görülür: (i) Âlemdeki tek mil kuvvet ve fiillerin hakîkî menşe'i Cenâb-ı Hak'tır; O'nun ilmi her şeyi kuşatmış, kudreti ise Nâmütenâhî bir yetkinliğe sâhiptir. (ii) Ahlâken şer ve kabîh addedilen hiçbir husus Allah'a izâfe edilemez; binâenaleyh hiçbir fiil O'nu kötülükle tavsif etmez. (iii) İnsan, fiillerinde ızdırâr ve cebre mahkûm değildir; bilakis iradesi istikametinde eylemleri üzerinde tesir icra edebilir ve bu hürriyeti sebebiyle davranışlarından mesuldür.⁴⁸

Ehl-i sünnet kelâmı ile Mu'tezile arasındaki temel ihtilâf, her iki ekolün de fiilin vücûda gelmesinde hâdis bir kudretin mevcûdiyetini kabul etmelerine rağmen, bu kudretin nispeti noktasında tezâhür eder. Mu'tezile, söz konusu kudreti isti'mâl eden insanı "fâil-i hakîkî" olarak telakki ederken; Sünnî kelâmcılar, fiili icâd eden kudretin münhasıran Allah'a âit olması gerekçesiyle "hakîkî fâil" in Cenâb-ı Hak olduğunu savunur. Bu itibarla tartışma, büyük ölçüde "gerçek fâil" ve "Hâlık" terimlerinin ıstılâhî kullanımına odaklanan lafzî bir nizâ boyutuna taşınmıştır.⁴⁹

5.2. Halk ve Kesb İlişkisinde Eş Zamanlılık (İktirân)

İmam Mâtürîdî'ye göre insan, aklî ve tabîî (nefsânî) veçheleri hâiz ikili bir terkîpten müteşekkildir.⁵⁰ İnsan tabiatı, fıtraten lezzete temâyül edip elemenden ictinâb ederken; akıl, bir fiilin hakikatteki kıymetini sabit ilkeler muvâcehesinde tayin eder. Söz konusu çatışma zemininde Allah, değişken fıtrî temâyülleri değil, akli hüccet kabul etmiştir.⁵¹ Bu itibarla beşerin, tabîî temâyüllerine değil, akli

Mâtürîdî ve'l-Eş'arî, nşr. Saîd Fûde (Ürdün: Menşûrâtü Asleyn, 2016), 49; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min ibârâtü'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzâk (Karaçi: Zam Zam Publisher, 2004), 256, 259.

⁴⁸ Bilal Taşkın, "İslâm Düşüncesinde İnsan Fiilleri: Farklı Söylemler Ortak Amaçlar", *Kader* 19/1 (Haziran 2021), 169.

⁴⁹ Taşkın, "İslâm Düşüncesinde İnsan Fiilleri", 169.

⁵⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Komisyon, ilmî kontrol: Bekir Topaloğlu, 17 cilt (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005–2011), c. 2, 255; c. 16, 101; krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi (İstanbul: Mek-tebetü'l-İrşâd, 2010), 354.

⁵¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2002), 284.

irşâdına ittibâ etmesi elzemdir.⁵²

İmam Mâtürîdî'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın kula bahşettiği kudret (istitâat), onun eylemlerini icra etmesinde ihtiyârî olarak kullanabileceği bir imkândır. Bu itibarla, insan fiillerinde pasif bir unsur değil, aksine aktif bir fâildir (fâil-i kâsib). Zira Allah'ın, kulun iradî yönelimine karşılık fiili halk etmesi, eylemden önce değil, tam olarak fiilin vukû bulduğu ânda ve beşerî iradeyle eşzamanlı (ma'a'l-fiil) bir sûrette tahakkuk eder.⁵³

İmam Mâtürîdî, ilâhî ve beşerî fiil münasebetini açıklamak amacıyla, iki kişinin bir nesneyi berâber taşıması misâlini verir. Bu vaziyette, her bir kişinin fiili fiziksel olarak farklılaşsa da, nesnenin yer değiştirmesi her iki fâilin müşterek tesiriyle vukû bulur. Bu örnek, insan fiilinin Allah'ın yaratıcı fiilinden bağımsız (müstâğnî) olmadığını, ancak kulun da eylemde hakîkî bir tesire sâhip bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla hem Allah hem de kul eş zamanlı fâil addedilir; beşerî fiil Allah'ın fiiline tâbidir ve nihâî olarak ortaya çıkan etki yine Allah'ın kudretiyle tahakkuk eder.⁵⁴ Söz konusu misâl, müşterek tesir ile münferit ef'âl arasındaki tefriki sağladığı ölçüde izahîdir; bununla birlikte beşerî tesiri ikincil (fer'î) bir katkıya ircâ etmez. Fiilin istikametini belirleyen iradî ihtiyâr, müşterek tesirde fâilin özgül payını tayin eder.

İmam Mâtürîdî'nin teorisinin muvaffakiyeti âşikârdır. Zira müteakip asırlarda, mevcut uyumculuk (muvâfakat) telakkilerinin aslında cebriyenin örtük bir tezâhürü olduğu yönündeki farkındalığın artmasıyla, Eş'arî ekolündeki görüşler büyük ölçüde Mâtürîdî'nin kader mefhûmunun temel ilkelerine mukâbil gelen anlayışlara rücû etmiştir.⁵⁵

⁵² Demir, "İmam Mâtürîdî'de Akıl", 199.

⁵³ Kayhan Özeykal, "The Celebrated Transcendence: al-Mâtürîdî's Resolution of the Determinist-Libertarian Dichotomy Regarding Human Free Will", *Darülfünun İlahiyat* 35/1 (2024), 31.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (2010), 319–320.

⁵⁵ Ebû Bekr el-Bâkullânî, *Temhîdül-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, nşr. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1407/1986), 323–333; İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992), 45–49; Sa'deddin et-

Mâtürîdî'den önceki kelâm tartışmalarında dahi fiilin iki yön-lü (veçheli) yapısına dâir telakkilere rastlanmaktadır. Bu kapsam-da, Hişâm b. Hakem'in (ö. 179/795) ef'âl-i ibâd hakkındaki görüşü dikkate değerdir. Ona göre fiil, sebepsiz vukû bulamayacağı için ızdırârîdir; aynı zamanda fâil tarafından seçilip kesbedildiği için de ihtiyârîdir. İşte bu "veçh" mefhûmu, Mâtürîdî'nin fiil tasavvu-runun temelini oluşturması açısından kritik bir öneme sâhiptir.⁵⁶

Sonuç

Mâtürîdî'nin insan fiilleri (ef'âl-i ibâd) konusundaki görüşleri bütüncül bir nazarla incelendiğinde, onun kelâm tarihinde "cebr" ve "tefvîz" (mutlak yetki devri) arasında dengeli bir yol izleyerek Ehl-i sünnet omurgasını oluşturan özgün ve kalıcı bir senteze ulaş-tığı görülmektedir. Mâtürîdî, fiili tek boyutlu bir olgu olarak değil, ontolojik ve ahlâkî olmak üzere iki veçheli bir yapı olarak ele al-mıştır. Bu ayrıma göre, fiilin varlık sahâsına çıkması (halk) ve fi-ziksel özellikleri münhasıran Allah'ın kudretine, fiilin ahlâkî bir nitelik kazanarak fâile âidiyet kesbetmesi ise kulun iradesine (kesb) dayanmaktadır. Böylelikle ontolojik zemin, ihtiyâr alanını ortadan kaldırmamış; bilakis seçime atfedilen katkıyı belirgin kılmıştır.

Yapılan tahliller neticesinde, Mâtürîdî'nin sisteminde "kesb" kavramının, fiilin yaratılmasında insanı ortak koşan Mu'tezilî an-layış ile insanı iradesiz bir âlet mesâbesine indiren Cebriyye'ye karşı geliştirilmiş en yetkin kelâmî çözüm olduğu anlaşılmakta-dır. O, istitâatin fiilden önce değil, fiille eş zamanlı olduğunu (ma'a'l-fiil) savunarak, insanın eylem ânındaki tercih hürriyetini teminat altına almıştır. Bu yaklaşım, fiilin yaratılmasını Allah'a hasrederken, sorumluluğu dıșsal bir zorlamaya değil, fâilin o an-daki iradî yönelimine ve kastına dayandırmıştır. Mâtürîdî'ye göre

Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Küllîyyâtî'l-Ezheriyye, 1987), 57–62.

⁵⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, nşr. Naîm Zarzûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/50–51; ayrıca bk. W. Mont-gomery Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam* (London: Luzac and Com-pany, 1948), 116.

Allah, kulun iradî yönelimine (kesb) karşılık fiili halk etmekte; bu süreçte ilâhî ve beşerî tesirler birbiriyle çatışan değil, farklı düzlemlerde işleyen tamamlayıcı unsurlar olarak tezâhür etmektedir.

Ayrıca Mâtürîdî, insanı akıl ve tabiat (tab') gerilimi içerisinde ele alarak, ahlâkî fâilliği aklın rehberliğinde yapılan bilinçli tercih- lere dayandırmıştır. Hidâyet ve dalâletin yaratılması sürecinde dahi kulun tercihi belirleyici bir rol oynamakta; Allah, kulun terci- hine (ihtiyâr) göre hidâyet veya dalâleti halk etmektedir. Bu du- rum, ilâhî adâletin bir gereği olarak, kulun hak etmediği bir sonuca dûçâr edilmediğini göstermektedir. Nihâî tahlilde Mâtürîdî; aklı, duyuları ve haberi bir bütün olarak değerlendiren epistemolojisiy- le, insanı hem yaratılmışlık sınırlarını idrak eden hem de iradesiyle kendi kaderini inşâ eden sorumlu bir "fâil-i kâsib" olarak tanımla- mıştır. Onun "halk" ve "kesb" ayrımı üzerine binâ ettiği bu sistem, sadece dönemsel bir tartışmayı sonlandırmakla kalmamış, aynı zamanda insanın ahlâkî otonomisini ilâhî egemenlik dairesi içinde rasyonel ve tutarlı bir temele oturtmayı başarmıştır.

Kaynaklar

- Aytekin, Arif. "Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında İrade ve Meşiet Yo- rumları". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018): 13–33.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. nşr. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1407/1986.
- Beyâzîzâde Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min ibârâtî'l-İmâm*. nşr. Yûsuf Abdürrezzâk. Karacı: Zam Zam Publisher, 2004.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik. *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye*. nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't- Tûrâs, 1992.
- Demir, Osman Nuri. "İmam Mâtürîdî'de Akıl, İnsanî Doğa (Tab') ve Fı- rat". *Diyanet İlmi Dergi* 56/1 (Ocak–Şubat–Mart 2020): 171–204.
- Düzgün, Şaban Ali. "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlâkî Otonomi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2018): 1–10.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*. nşr. Naîm Zarzûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. Konya: Esra Yayınları, 1998.
- Gümüüşoğlu, Hasan. “İmam Mâtürîdî’nin Ayetler Temelinde Kader ve Kazâ Meselesini İzahı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (Şubat 2017): 728–739.
- İbnü’l-Hümâm, Kemâleddin. *Kitâbü’l-Müsâyere fî usûli’-d-dîn*. Mısır: Matba’atü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1928.
- Kādî Abdülcebbâr. *Şerhu’l-usûli’l-hamse*. nşr. Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim - Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Karaman, Hayrettin – Çağrııcı, Mustafa – Dönmez, İbrahim Kafi – Gümüüş, Sadrettin. “Mâide Sûresi 87–88. Ayet Tefsiri”. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’ân-ı Kerim Portalı. Erişim 27 Ekim 2025. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/756/87-88-ayet-tefsiri>.
- Kutlu, Sönmez. “Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”. *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik içinde*, ed. Sönmez Kutlu, 549–575. İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd*. nşr. Âsım İbrâhim eş-Şâzelî. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd*. nşr. Fethullah Huleyf. İstanbul: Mektebetü’l-Câmiati’l-İslâmiyye, 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*. nşr. Fâtıma Yûsuf el-Hıyamî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*. nşr. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. nşr. Bekir Topaloğlu vd. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005–2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. nşr. Bekir Topaloğlu vd. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.

- Nakşibendî, Hâlid. *el-İkdü'l-cevherî fi'l-fark beyne kudreti'l-abd ve kesbihi inde'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî*. nşr. Saîd Fûde. Ürdün: Menşûrâtü Asleyn, 2016.
- Özaykal, Kayhan. "The Celebrated Transcendence: al-Mâtürîdî's Resolution of the Determinist-Libertarian Dichotomy Regarding Human Free Will". *Darülfünun İlahiyat* 35/1 (2024): 1–36.
- Taşkın, Bilal. "İslâm Düşüncesinde İnsan Fiilleri: Farklı Söylemler Ortak Amaçlar". *Kader* 19/1 (Haziran 2021): 146–176.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd". *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017): 55–67.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kesb Nazariyesi". *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018): 39–51.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İrade ve Kudret Bağlamında İnsanın Sorumluluğu". *Mâtürîdî Düşünce ve Mâtürîdîlik Literatürü* içinde, ed. M. Raşit Akpınar vd., 212–224. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2018.
- Watt, W. Montgomery. *Free Will and Predestination in Early Islam*. London: Luzac and Company, 1948.
- Yazıcıoğlu, M. Sait. *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. Ankara: Akid Yayıncılık, 1988.